

Ressenya de la ponència de Yolanda Gampel¹: Reflexions sobre la transmissió de l'abominació i la por

Revista Catalana de Psicoanàlisi, Vol. XXVIII/2. Monogràfic La Por

Anna Romagosa²
Barcelona

Quan vam començar a preparar la Jornada d'enguany, que havíem decidit que tindria per títol *Les mil cares de la por*, hi va haver el desastre de la central atòmica de Fukushima. Amb les companyes de la Comissió vam parlar de les diferents reaccions en cada societat davant situacions de catàstrofe. Ens semblava admirable la forma en què els japonesos van reaccionar. I tot xerrant, vam pensar en Yolanda Gampel. Ja fa anys havia llegit algun article d'ella i posteriorment el seu llibre, i vam pensar en els conceptes de transmissió generacional i d'identificacions radioactives. Va sorgir la idea de proposar-li venir a Barcelona per les Jornades i ella ens vam sorprendre per la seva generositat en acceptar la nostra invitació.

M'he proposat explicar-vos la ponència que ella ens va fer en aquesta XXVI Jornada de la Revista Catalana a fi que tots els lectors us pugueu apropar a les seves idees, ja que a la senyora Gampel, a causa de la seva atapeïda agenda, no li ha estat possible donar-nos la seva ponència per escrit. La ressenya l'he fet a partir de les notes que vaig prendre de la ponència i del diàleg posterior. A la meva memòria hi ha també la lectura del seu llibre i el que vàrem parlar amb ella mentre dinàvem el divendres abans de les Jornades (un dinar entranyable i molt estimulant). Ja sabem allò que es diu de "*traduttore, traditore*", però no he sentit a dir res dels "ressenyadors"... Espero que aquest text no traeixi les seves idees i us estimuli a llegir-la i a pensar.

1. Membre de la Societat Psicoanalítica d'Israel. E-mail: yolandag@post.tau.ac.il

2. Psicoanalista SEP-IPA. E-mail: anna@romagosa.cat

Yolanda Gampel va començar la seva ponència parlant dels efectes de la por en la violència social política. Diu que quan es planteja pensar en aquesta violència causada per uns éssers humans a una altres éssers humans, hom diria: quin ensurt viure en aquest món!

Hi ha un abans i un després de les situacions de violència social, perquè deixen unes empremtes molt intenses, però sovint davant l'horror ens trobem amb el silenci i la impossibilitat de representar. La Shoah, el genocidi, no és una cosa sols del passat: va alterar-ho tot i es pot considerar com un paradigma de totes les tiranies destructores, dels horrors, dels terrors socials i del mal en ell mateix, i per això reflexionar sobre els danys de la Shoah permet pensar en les seqüeles de totes les violències socials.

Gampel es pregunta: d'on ve la idea maligna que sols existeix l'u?

Freud, a '*Psicologia de masses i anàlisi del jo*', ens mostra que la psicologia de l'individu està inscrita en allò social. Freud hi parla de la paüra, una gran por que ve de fora. El pànic és fet de la des-segregació d'una massa, que és com si s'acabessin els llaços libidinosos: tots s'obliden de tots i cadascú intenta defensar-se a ell mateix. És doncs la ruptura dels vincles col·lectius el que porta a una situació de pànic. Davant aquesta amenaça, és la por la que construeix el vincle social, i Gampel planteja que aquesta és una paradoxa interessant. La por és al centre de la ment del grup, de l'ànima col·lectiva.

Ens va explicar el conte "El jardí de senderes que es bifurquen", escrit l'any 1941 pel famós escriptor i poeta argentí Jorge Luis Borges. És un dels contes més coneguts de Borges, on entreteixeix les seves idees filosòfiques amb els ingredients del conte detectivesc: misteri, morts, persecució, suspens... El protagonista és Yu Tsun, un espia alemany d'origen xinès que ha d'informar els alemanys de quina és la ciutat que han d'atacar. L'empaita l'implacable capità Richard Madden (un irlandès a les ordres d'Anglaterra, que va ser acusat de traïció i intenta compensar el seu error amb la captura de dos agents de l'Imperi alemany). Yu Tsun aconsegueix fugir del capità per pèls i va a trobar el savi sinòleg Stephen Albert, amb un propòsit detectivesc que tan sols descobrim al final del conte. Yu Tsun troba l'adreça de la casa d'Albert a la guia telefònica (viu a Ashgrove, una petita localitat a mitja hora en tren) i se n'hi va. Tot just el tren arrenca veu a l'andana el capità Richard Madden, que ha estat a punt d'atrapar-lo. Arribat a la casa d'Albert, aquest reconeix Yu Tsun com el besnét de Ts'ui Pên, un astròleg xinès que s'havia proposat construir un laberint infinitament complex i escriure una novel·la inacabable, un llibre extraordinari anomenat *El Jardí de senders que es bifurquen*, del qual es conservava el text però que semblava incomplet, absurd i incoherent (per exemple, alguns personatges morien i apareixien al capítol següent). Per sorpresa de Yu Tsun, Albert li revela que ha descobert el secret de l'enigmàtica novel·la (i que jo no us explico per no minvar l'interès del conte si el voleu llegir). Però Yu Tsun continua amb el seu pla: sap que el

capità Madden arribarà aviat per detenir-lo i ell vol matar el sinòleg perquè la notícia sortirà als diaris i així el seu cap podrà desxifrar la informació secreta que Yu Tsun li vol transmetre: la ciutat que els alemanys han d'atacar té per nom Albert.

El conte parla, doncs, del caràcter laberíntic del món, d'un temps circular i de la simultaneïtat del passat, el present i el futur; parla de la relació de la nostra identitat amb els avantpassats, i també de les relacions de la persona amb el país i de l'anul·lació de l'individu (de fet, a Yu Tsun no li importa Alemanya, que considera un país bàrbar que l'ha obligat a l'espionatge), temes tots ells centrals en la presentació que Gampel ens va fer.

Gampel es pregunta: què és la guerra total? I recorre a Hannah Arendt i al conte de Borges per respondre: la guerra total és la que esborra tots els camins que poden bifurcar-se. Arendt diu que si la destrucció total ocorre, tot serà cendra o desert. Arendt va realitzar una anàlisi del procés contra el tinent coronel de les SS Adolf Eichmann (considerat un dels més grans criminals de la història, responsable de la coordinació dels camps de concentració alemanys en la Segona Guerra Mundial) i va escriure el llibre '*Eichmann a Jerusalem*', on ens descriu Eichmann com una persona corrent que ni tan sols mostrava odi cap als jueus. Diu Arendt que la va impressionar la superficialitat de l'acusat, i assenyalava que els actes que va cometre van ser monstruosos, però que Eichmann era un home corrent, un de tants, ni demoníac ni monstruós. El que intentarà Hannah Arendt és entendre com això va ser possible, com una persona normal, sense cap interès, banal, pot esdevenir un gran criminal. Però les seves idees van ser molt criticades i es va acusar Arendt d'antisemita, tot i que ella va voler distingir la comprensió dels fets de la seva justificació. Per a Hannah Arendt la responsabilitat és sempre individual. En una societat totalitària els hàbits i les normes poden arribar a convertir en una obligació "moral" l'assassinat, però l'home sempre té l'última paraula per seguir o no seguir aquesta nova "moralitat" amoral. Per a ella, Eichmann no sentia responsabilitat pels seus actes, no tenia mala consciència, però això no vol dir que no fos culpable.

Gampel ens va explicar que durant anys es va dedicar a recollir i estudiar moltes sessions i a comparar material clínic d'abans i després d'un atac, i va veure com la violència ens canvia la visió del món. Va estudiar, per exemple, les sessions de pacients israelians dels anys 80, abans de la Intifada, quan es podria considerar que eren temps relativament feliços, i les va comparar amb les sessions de després de la Intifada, quan hi havia molta por per la situació econòmica i per la seguretat. Va explicar-nos el cas d'una pacient que li deia: *als anys 50 teníem poca cosa, però ens manteníem units i teníem esperança; però ara m'adono que per a mi els àrabs estan associats als nazis. Em vaig criar amb uns pares malalts com a conseqüència de les condicions en què havien viscut als camps... No puc pensar a tenir fills, qui em pot garantir que la Shoah no es repeteixi?*

Gampel tornà a referir-se a H. Arendt. Per a aquesta autora, la política és un espai de relació, és quelcom que hi ha entre els éssers humans. En ser la política una relació, pot ser-hi o no ser-hi, pot desaparèixer en qualsevol moment. Per a Arendt, la realitat de la meua existència suposa els altres. En l'espai públic hom pot veure i ser vist, conèixer i ser conegut, comparar les respectives formes de veure i entendre el món, la qual cosa fa que aquest concepte sigui crucial per a l'existència humana. L'acció és, per a Hannah Arendt, expressió i alhora un vehicle per a l'exercici de la llibertat. I l'acció constitueix el material de la història. La història és la memòria col·lectiva d'aquells fets que són suficientment inhabituals com per atraure la nostra atenció.

Però Gampel va aclarir que quan parlava de l'horror no parlava sols d'història: hi ha noves cares del terrorisme sense límits, i els genocidis no són història passada, sinó actualitat. Hom podria haver pensat que després de la Shoah no passarien aquestes coses, però van venir Armènia, els Balcans i tants altres conflictes que tots coneixem... Avui dia hi ha noves formes de tirania i de violència d'estat i, a més, es poden usar noves tècniques i actuar de noves maneres.

Gampel es pregunta: hi ha un límit humà a l'agressió sàdica? L'agressió sàdica porta els individus i la societat a esborrar totes les fronteres. Però Gampel diu que li agrada H. Arendt perquè transmet esperança. En aquest sentit podríem dir que Arendt ens ensenya a ser optimistes, perquè ens explica que cada ésser humà, cada *beginner*, pot introduir en el món la seva novetat i interrompre així la cadena de fenòmens i modificar-la. Arendt diu que això ha succeït tantes vegades al llarg de la història, que seria realista esperar miracles en el camp polític, i ens invita a preparar-nos per reconèixer, quan arribi, el miracle de la llibertat dels éssers humans i la seva capacitat de modificar el món. Sols l'esforç de comprendre el que està passant pot ajudar a afrontar situacions crítiques en les quals tothom es deixa portar irreflexivament. Pensar i exposar les nostres idees públicament ajuda a destruir el que altres diuen de forma irreflexiva; no pensar, en canvi, comporta l'adhesió immediata a les regles de conducta d'una societat, siguin quines siguin aquestes, i a l'obediència d'una ordre, qualsevulla que sigui. I és en aquesta línia que Gampel assenyala que comprendre no implica acceptar, sinó examinar una cosa de forma crítica sense negar-ne la seva existència, i que les iniciatives, per petites que siguin, comporten moviments constants: "Quan algú pren una iniciativa, coses petites comencen una cosa nova, fan néixer novament noves iniciatives, per així fer néixer una altra cosa". I va posar com a exemples el seu treball amb terapeutes de Gaza o la recuperació de la memòria històrica aquí al nostre país.

Va explicar-nos que a la seva memòria els desastres produïts per les guerres i el nazisme es van combinar amb la bomba atòmica. Violència, crueltat, terror i pànic formen part de les guerres i de les imatges que els mitjans de comunicació ens imposen i de les quals esdevenim espectadors. Al

seu cap es va ajuntar l'impacte dels crims en massa del passat amb l'amenaça de la bomba atòmica i els efectes de la radioactivitat, i hi va pensar arran de les notícies per l'explosió d'un dels reactors de la central nuclear de Txernòbil. Aquell dia la radioactivitat es va convertir per a ella en la metàfora de la violència social, metàfora que utilitza per explicar "els monstruosos efectes de l'aberració causada per determinada violència sociopolítica d'Estat, pel que alguns éssers humans poden fer patir a altres éssers humans. Intento representar la penetració en l'ésser d'aspectes terribles, violents i destructors d'una realitat externa enfront de la qual el subjecte es troba sense defensa, comparant-la als efectes de les radiacions concretes" (Gampel, 2006, p. 18 - la traducció és meva).

Hi ha fets clínics que són molt difícils de percebre i dels quals no ens podem protegir; fets que no passen per les línies identificatòries conegudes. La idea de la radioactivitat implica que podem ser receptors passius i alhora transmissors d'aspectes terribles per als quals l'individu no té cap mitjà de protecció, i que deixen uns residus que s'enquisten sense que l'individu se n'adoni. La violència social danya d'aquesta manera el psiquisme i deixa uns residus d'influències radioactives que queden latents i que emergeixen anys més tard en forma de símptomes psicològics o físics que poden aparèixer en l'individu mateix, els seus fills i fins i tot néts. Els nuclis radioactius passen d'una generació a una altra però no de forma lineal.

Els fills de la Shoah interioritzen uns nuclis radioactius dels quals no són conscients. Sovint assumeixen dols que els pares no van poder fer i carreguen inconscientment amb el sofriment dels seus pares. Per il·lustrar-ho, ens va parlar del cas d'una dona que havia estudiat anatomia patològica i treballava amb morts, però no sabia per què havia triat aquesta especialitat i volia que l'analista l'ajudés a aclarir-ho. Durant el tractament va descobrir que el seu pare havia format part d'un *Sonderkommando* d'un camp d'extermini. (És difícil imaginar una experiència pitjor que la dels condemnats a formar part dels *Sonderkommando*. Estaven obligats a acompanyar i fer entrar els condemnats a les cambres de gas i poca estona després havien de treure els cadàvers de la cambra, netejar-la i convertir els cossos de les víctimes en cendra o llençar-los a les fosses.) Aquesta vinyeta clínica mostra les restes radioactives de violència que havia sofert el pare i que havien afectat la filla, que en avançar la teràpia va escollir una altra especialitat.

Gampel diu que la seva metàfora de la radioactivitat pot semblar que nega la possibilitat de reparació, però aclareix que no és així: ella pensa que les coses es poden transformar, i que la radioactivitat sabem que també s'usa per a altres coses diferents, per exemple, per a proves diagnòstiques de medicina nuclear. Ella pensa que ho podem treballar dins la psicoanàlisi o la teràpia moment a moment i així donar la possibilitat de representació i de comprensió. També va assenyalar que els nens que consulten a vegades són els més forts i els que poden treure els pares del silenci.

El que és terrible d'aquesta "radioactivitat" és també el seu impacte en la societat, perquè la violència social deixa emprems profundes en la història individual i també en la col·lectiva: els seus efectes superen l'individu i influeixen en la vida social i política. Va esmentar l'exemple d'Argentina, que va acollir molts nazis i va acabar els anys 70 tenint camps de concentració. O el fet que Israel en part va ser acceptada com a nació per l'Holocaust patit i no s'ha lliurat d'aquests efectes radioactius, que influeixen en la situació política i social del país. També pensa que el trencament d'Europa pot tenir a veure amb nuclis radioactius. Va plantejar que a vegades els governs prenen decisions polítiques des de la por, o altres vegades diuen mentides i espanten la població per dominar-la mitjançant la por. "Hi ha pors cròniques que ens estan afectant i s'instal·len com una por humida, poc visible." Induir la por és una forma de control i de domini, i des de la por hom pot acabar col·laborant amb els botxins. Gampel diu que quan no ens poden seduir, ens espanten, i que hem de defensar-nos de l'ús polític que es fa de la història per dur a la guerra. Ens va parlar de Vamik Volkan i de l'exemple que ell explica de com es va utilitzar la història d'un antic mite a Iugoslàvia: Milosevic va usar-lo per activar l'odi dels serbis cap als musulmans bosnians i els albanesos kosovars. (Al Vol. XXVII/1 (2010), pp. 111-115, de la *Revista Catalana de Psicoanàlisi* podeu llegir un resum de la conferència que el Dr. Volkan va presentar el mes d'abril de 2010 al Col·legi de Metges sota el títol "Les comunitats en conflicte d'identitat i violència massiva".)

Com treballar dins la sessió amb pacients que han patit violència social? Quina ha de ser la posició de l'analista respecte a aquestes situacions? Pot tractar el pacient deixant-ho de banda? Gampel pensa que s'ha de deixar entrar dins la sessió el món extern, però sense perdre de vista el conscient ni l'inconscient, sense quedar atrapats en la realitat externa. El terapeuta s'ha de permetre estimular el pacient a afrontar el dolor de la realitat per créixer, però no "ajudar-lo" en un sentit de fer en lloc d'ell, sinó en el sentit d'estar amb ell i ajudar-lo a pensar i a trobar sentit. Però també hem de pensar que hi ha realitats que no poden ser representades, que tenen a veure amb el sinistre.

Freud va escriure sobre el *uncanny*, sobre el *unheimlich* o "sinistre", que és difícil de traduir, perquè es refereix al nucli del sinistre dins el camp del que és familiar. Freud distingia entre el que provoca por i el que provoca una paüra o terror especial, una forma d'espant en què les coses conegudes es tornen una amenaça. El sinistre, diu Gampel, és equivalent de l'Holocaust; és com quan una mare bona es torna boja i es perd la mare familiar i tranquil·litzadora, convertint-se en quelcom amenaçant i terrorífic. El sinistre apareix quan són els pares els qui transmeten l'horror. A diferència de la por que funciona com a advertència, aquest terror porta el Jo a una experiència no representable.

L'analista crea un espai on és possible parlar, un espai de testimoni del que sent el pacient; un espai on l'analista té el coratge d'escoltar i de suportar la por i el patiment. Però el que es fa difícil, assenyala Gampel, és que, per

exemple a Israel, quan el pacient parla de les seves pors, aquestes són també compartides pel terapeuta. En la seva opinió, el terapeuta ha de preservar el marc terapèutic i no parlar d'ell mateix ni expressar les seves idees o el que ell sent o li passa. S'ha de deixar la porta oberta a la realitat externa compartida, però alhora estimular que el pacient pugui explorar el seu món intern sense barrejar-lo amb el nostre. El que és important a la sessió és el testimoni del pacient i no el de l'analista. I aquest és un treball dur, però que alhora ens dona força. Va citar Janine Puget, que parla de "móns superposats": Janine Puget va estudiar com el món extern compartit amb els pacients afectava la tasca del psicoanalista. A aquesta zona en comú entre pacient i analista, a la realitat social traumàtica compartida, la va anomenar "móns superposats". Gampel diu que els moments en què passa alguna cosa és com si la paret de la consulta caigués i tot el món extern entra dins; pacient i analista són allà, i ens trobem sempre amb el perill de trencar els límits. Hem de revisar les teories psicoanalítiques que relacionen trauma i situació social i estimular el progrés de la psicoanàlisi afavorint noves conceptualitzacions.

Quan una persona és sotmesa a violència, tortura, a situacions molt extremes, aquesta persona lògicament sent por i terror, però també si se'n surt pot sentir culpa i vergonya. Hi ha una relació entre la por i la vergonya. Silvia Amati Sas ha treballat amb pacients que han patit experiències molt traumàtiques (tortura, desaparicions, reclusió en camps de concentració) i planteja que aquestes persones es van adaptar a circumstàncies que ells mateixos no haurien pensat mai que poguessin suportar, i més endavant apareixen sentiments de vergonya i de culpa per haver acceptat el que van haver de viure, però aquest sentiments de vergonya poden portar a un treball elaboratiu.

Els efectes de la violència social tenen a veure també amb les etapes precoces del desenvolupament, i potser en funció de com han estat de sòlides les primeres relacions, veurem si la persona queda o no destruïda pel terror. Va posar-nos l'exemple de nens que tiraven endavant, alguns que eren els que aconseguien menjar per a la seva família, que havien estat capaços de lluitar i fins i tot d'ajudar els pares. En estudiar aquestes persones i situacions va elaborar el concepte d'*objet tesor* i ens el va explicar amb la vinyeta clínica d'un nen que vivia al gueto i la mare li va aconseguir dos caramels per al seu aniversari. Aquell mateix dia la mare va desaparèixer, però el nen va guardar aquells papers de caramel durant molts anys, i en situacions de por i amenaça els agafava i els tocava. Fent entrevistes va descobrir que era molt comú que els nens que van sobreviure a la Shoah havien tingut un "objet tesor", quelcom de la seva família (ja fos un objecte concret o un record, una melodia, o una olor) a què recorrien per trobar consol i poder resistir. En el clima de por i terror en què vivien, l'*objet tesor* era una manera de mantenir una connexió amb el passat on tenien una família que donava seguretat. Ella pensa que per sobreviure a una situació traumàtica l'individu troba en el seu interior un *objet tesor* que té el valor de connectar-lo amb les bones experiències antigues. I l'anàlisi ajuda el pacient a rescatar les coses

BIBLIOGRAFIA

- ARENDR, H. (2003) *Eichmann en Jerusalem: Un estudio sobre la banalidad del mal*. Barcelona, Lumen
- BORGES, J.L. (1956): *Ficciones*. Madrid, Alianza Editorial, 1990 (1a ed. 1971; 17a reimpr.)
- GAMPEL, Y. (2006). *Esos padres que viven a través de mí: La violencia de estado y sus secuelas*. Buenos Aires, Paidós
- Trauma social. El dolor de lo social. PDF en línia:
<http://www.apdeba.org/images/stories/Publicaciones/2002/01-02/pdf/gampel.pdf>
- LARRAURI, M. (2001). *La libertad según Hannah Arendt*. València, Tàndem edicions